

Marc Bloch i la història agrària

per *Guy Bois*

Que l'obra de Marc Bloch hagi representat un moment decisiu en el desenvolupament de la historiografia medieval i, en especial, de la història agrària és un fet fora de dubte. Però, quines foren les causes del seu èxit extraordinari? Sobre aquest punt, la unanimitat és menys evident, ja que la modernitat de Marc Bloch té dos aspectes complementaris escatits d'una manera desigual. Un d'aquests és evident: el de precursor de mètodes històrics nous, obert a les ciències humanes, antropòleg, geògraf, economista, etc., que qüestiona els quadres cronològics i geogràfics, esdevinguts massa estrets, que obre les vies de la llarga durada, de l'aproximació regressiva, de la història comparada, que amplia finalment el territori de l'historiador a l'estudi de l'instrumental o d'humils mètodes agrícoles. Aquest és l'aspecte més conegut de la seva empremta innovadora.

L'altre aspecte ha restat, em sembla, a la penombra. És d'ordre conceptual. Si Marc Bloch trenca amb la historiografia positivista tradicional és sobretot en aquest terreny. Com a racionalista rigorós, escrupolós, pressuposa la matèria històrica, pensable, conceptualitzable. No limita la seva ambició a un apropament descriptiu dels fenòmens històrics; més enllà del «com», va a la recerca del «perquè» i s'esforça a reconstruir processos. La majoria dels progressos que realitzà procedeixen d'aquest punt de partença. No és inútil, doncs, d'evocar aquest aspecte de la seva obra.

Cal remarcar que no es tracta d'oposar mètodes i conceptes. En Marc Bloch la renovació dels uns i dels altres va parella. El mètode regressiu, per exemple, no es justifica únicament per la voluntat d'anar d'allò més conegut a allò que ho és menys, sinó que procedeix de la seva intuïció dels processos de llarga durada: ¿com en copsaria els inicis l'historiador si no tingués una idea precisa del seu punt final? Així mateix, l'ampliació del camp d'observació de l'historiador no és pas una finalitat en ella mateixa; és dictada per una hipòtesi teòrica, és a dir, que al cor de la dinàmica històrica s'amaga una humil realitat: la manera per la qual els homes s'organitzen per produir i per repartir entre ells els productes. ¿És que la potència de Marc Bloch no resideix en aquesta afortunada conjunció entre renovació dels mètodes i exigència racionalista? I la lliçó, ¿no és encara avui —jo diria avui molt particularment— d'una candent actualitat?

Però tornem a Marc Bloch i, més concretament, als *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, que sens dubte es pot considerar el nucli central de la seva obra.

Els *Caractères originaux...* es presenten com una anàlisi estructural de la història rural francesa. Anàlisi portada a tots els nivells de la realitat agrària: paisatge, ocupació del sòl, economia (producció, repartiment), relacions socials. Però allà on d'altres aquesta realitat l'haurien simplement dividida en parts, per tal de juxtaposar tot seguit una sèrie de quadres essencialment descriptius i finalment introduir-hi d'una manera més o menys subreptícia i artificial una «interpretació» general, Marc Bloch procedeix d'una manera molt diferent. Busca estructures, articulacions d'estructures i els canvis que les afecten. El procés marca una tendència vers la síntesi, l'explicació globalitzant, però alhora no manlleua cap recepta teòrica fàcil; a cada etapa remarca escrupolosament les zones d'obscuritat subjacents sense renunciar tanmateix a l'ambició d'una història total.

És a dir, que el pensament de Marc Bloch se situa en la posició contrària als sistemes tancats, als conceptes preestablerts, a les pràctiques especulatives, que consistirien únicament a verificar el resultat de lleis pressuposades. És cert que se serveix molt del materialisme històric (ho veurem a propòsit de la noció de «règim social» i, d'una manera especial, de «règim senyorial»), però alhora la seva visió de la història és imbuïda d'allò que hi ha de més avançat a les ciències humanes del seu temps.

El millor exemple, sens dubte, és el concepte de «règim agrari» o «civilització agrària». Neix en la confluència de la història i de la geografia en el moment que aquesta disciplina assoleix a França un dels seus nivells més alts. Es tracta per a ell de mostrar aquestes estructures estables de les quals dona una tipologia de tres elements (règims agraris del nord, del sud, de l'oest) i de les quals veu les arrels que arrenquen des d'un llunyà neolític i que passen intactes les grans mutacions socials. Hi ha, doncs, aquí una conceptualització específica per tal de mostrar aquestes «xarxes complexes de receptes tècniques i de principis d'organització social» a les fronteres dels factors naturals, de la tècnica i del fet social. No hi ha gens d'eclecticisme en la seva evolució. No eludeix el problema dels orígens d'aquests «règims agraris». A títol d'hipòtesi, remet a les estructures socials de les «poblacions anònimes de la prehistòria, creadores dels nostres terrers». El règim agrari s'articula així, d'alguna manera, amb el règim social, situat al cor de la dinàmica històrica i que ha pogut engendrar aquestes «xarxes complexes» a les quals l'estabilitat o la inèrcia han conferit un impacte profund sobre la dinàmica social.

Jo, però, torno immediatament al punt central del llibre: el de «règim senyorial». Hom potser es pregunta: què hi ha de nou en aquesta noció? Més enllà de l'aspecte formal de la institució senyorial, ben coneguda des de fa temps, Marc Bloch avança una visió nova, en resum, distingint l'essencial de l'accessori, passant les formes jurídiques per copsar les relacions de producció; una visió nova que la posteritat, malauradament, no ha retingut quasi gens o que ha afeblit o més aviat encara ha desnaturalitzat. Què és, doncs, el règim senyorial per a Marc Bloch? Hom en trobarà la definició més evocadora a la seva contri-

bució a la *Cambridge Economic History of Europe*.¹ Es tracta d'un tipus de sistema social que Marc Bloch circumscriu d'entrada en el temps i en l'espai. Des dels orígens més llunyans, ja que n'investiga les arrels fins a les organitzacions cèltiques, el règim senyorial manifesta una existència millenària en la mesura que subsisteix fins al segle XVIII, de vegades fins el segle XIX (observació que restava significació al tall artificial, però mantingut obstinadament, entre una edat mitjana i uns temps moderns). En l'espai, Marc Bloch no dubtava en absolut d'eliminar els llocs comuns de la «diversitat medieval» per remarcar la unitat del sistema senyorial, tot reconeixent que tal tret o tal altre podia ésser, aquí o allà, més o menys accentuat. Interrogant-se especialment sobre les oposicions entre senyoria francesa i *manoir* anglès, no dubtava pas a escometre els pedants: ¿a quina ciència la presència de les diversitats o de les variacions contradiu el reconeixement de l'espècie o del gènere?

D'aquesta estructura social tan àmpliament estesa i prou sòlida per haver passat a través dels segles (al preu, naturalment, d'un cert nombre de transformacions), quina n'és o quines en són les especificitats essencials? La resposta de Marc Bloch es fonamenta en unes poques paraules, d'una simplicitat tan lluminosa que hom té escrúpols de recordar-la, donada la gran evidència. Tanmateix, el perill per als investigadors (tal com feia observar constantment Marc Bloch en múltiples crítiques bibliogràfiques), ¿no consisteix en el fet de perdre de vista la simplicitat de les dades essencials? Heus aquí la seva resposta, en substància: els pagesos de la senyoria, sigui quin vulgui l'estatut d'aquesta senyoria, no eren ja bestiar amb cara humana que devia als amos la totalitat de llur força de treball. Vivien del producte de la terra que conreaven per llur propi compte, de terres que es transmetien hereditàriament; els altres trets d'aquest sistema social eren la presència de comunitats rurals que exercien pràctiques collectives i que gaudien d'un fort domini en el terrer... i que els pagesos contribuïen al manteniment de llur senyor i de llur església...²

Dit d'una altra manera, Marc Bloch se situava estrictament en el terreny de les relacions de producció sense aturar-se en l'embolcall jurídic o institucional dels fenòmens observats. No descrivia únicament el pas del sistema antic al sistema senyorial en termes de substitució de la servitud a l'esclavitud, sinó que remarcava que l'oposició entre aquests dos règims socials parteix de l'esfera de la producció: el tinent hereditari, fornidor de rendes, heus ací l'essència del sistema senyorial. Aquest va ésser el resultat d'un llarg procés històric que traduïa la superioritat de la petita explotació sobre la gran. «El moviment hauria començat a l'època romana amb la supressió de les grans explotacions treballades per esclaus... ¿No era més avantatjós, i sobretot més còmode, de multiplicar les petites explotacions, que vivien d'elles mateixes, responsables d'elles mateixes, productores de rendes, on el profit era fàcil de preveure i que en part era en numèrari i, per consegüent, fàcil de transportar i d'atresorar?»³ D'una banda, hi havia l'esclau fornidor sense límits de treball; de l'altra, el tinent hereditari, fornidor de rendes; aquest és el sentit de la mutació medieval.

1. Vol. I, capítol VI, *The Rise of Dependant Cultivation and Seigneurial Institutions*.

2. *Ibid.*, p. 235.

3. Marc BLOCH, *Les caractères originaux de l'histoire rural française* (París 1968), p. 103.

Amb tot, Marc Bloch no es limita a identificar la nova relació social de senyors i tinentes; hi veu l'estructura bàsica de la societat. La senyoria és el quadre d'una lluita de classes. Pensem en la seva famosa frase: «la revolta agrària apareix tan inseparable del règim senyorial com, per exemple, la vaga de la gran empresa capitalista». Però, «més importants que aquests focs d'encenalls, hi ha les lluites pacients i sordes, obstinadament sostingudes per les comunitats rurals». I si l'organisme senyorial és també el quadre d'una lluita de classes, això significa també que és en el seu si, en els canvis que l'afecten, on cal buscar els secrets de les principals mutacions socials de l'Occident. Matriu, per consegüent, de la dinàmica social.

Heus aquí, en primer lloc, el problema del renaixement urbà i comercial, fenomen central de la història social medieval, sobre el qual no disposem sempre, a l'hora actual, d'explicació satisfactòria, si hom vol admetre que constatar un creixement demogràfic o l'aparició d'excedents agrícoles són explicacions una mica insatisfactòries. Els anys trenta Marc Bloch obrí el camí. «En l'estudi a penes esbossat del mecanisme profund dels intercanvis, les vicissituds de la senyoria possiblement hi haurien de tenir un lloc de primer pla.»⁴ Primer graó: multiplicació dels mercats locals; segon graó: desaparició de les càrregues de fabricació que han precedit i no seguit la revifalla del comerç. El camí condueix, així, a les grans dades estructurals sempre presents en el seu esperit: la desaparició de l'esclavitud, que implica una nova divisió del treball i la «prodigiosa» atenuació dels serveis al si de la senyoria. La ciutat és entesa així com el producte directe d'un nou sistema social. La via que Marc Bloch obrí llavors no ha estat quasi gens seguida després; ha estat fins i tot envaïda pels erms, la qual cosa explica potser moltes de les vacil·lacions d'avui.

Un altre problema central: les transformacions profundes que tant van afectar la senyoria al llarg de l'edat mitjana. El fil conductor ha estat fermament identificat. Una classe senyorial que veu afeblides les seves funcions econòmiques i on el caràcter parasitari augmenta, l'expansió de la tinença, el «lent pendent» per on els pagesos escapen a la pressió senyorial. És la conseqüència del retorn amb força de la petita explotació, que, després d'haver arruïnat el domini esclavista, afebleix les reserves senyorials. Sens dubte el moviment no era ni uniforme ni continu, i el cas anglès preocupava Marc Bloch. Però els matisos no invalidaven la tendència central: el senyor esdevenia un «rendista del sòl». I per aquest camí Marc Bloch començava una anàlisi de la crisi del final de l'edat mitjana, crisi de la qual presentava l'extensió i les conseqüències. Quina lucidesa, una vegada més! La seva aproximació conceptual li suggeria d'escrutar de nou els destins de l'organització senyorial, d'observar-hi la crisi dels ingressos senyorials i la seva arrel estructural: el sistema de la tinença perpètua. També en va veure la generalitat a escala del continent. «La depreciació de les rendes era un fet europeu. Europeus, també, els esforços que va intentar la classe senyorial, més o menys renovats, per tal de restablir la seva fortuna. A Alemanya, a Anglaterra, a Polònia, com també a França, el mateix drama econòmic comportà problemes semblants.»⁵ I per clarificar-ne l'abast històric, ja per acabar, diu:

4. *Ibid.*, p. 97.

5. *Ibid.*, p. 131.

«És amb una crisi de les rendes senyorials que acaba l'edat mitjana i s'obren els temps moderns.»⁶ En darrer terme de tot això hi ha un sentit agut de la coherència històrica que dóna al pensament de Marc Bloch el seu caràcter de modernitat, una modernitat sense relació amb els modernismes de pacotilla d'una època recent.

En quina mesura ha resistit el temps? És innegable (i feliç, naturalment) que, en diversos punts, les conclusions de Marc Bloch hagin estat objecte de correcció, de rectificació. Avui sabem que el creixement medieval va ser més precoç que hom no es pensava, que el sud d'Europa fou tan fecund com el nord en matèria de gènesi del sistema feudal. El gran domini i els països entre el Loira i el Rin han deixat d'exercir la seva fascinació. L'alou tendeix a reprendre el seu lloc legítim. Potser també Marc Bloch es va avançar massa sobre la qüestió de la servitud en afirmar que la massa de la pagesia havia caigut en una situació de dependència personal. Quantes dades noves, considerades avui adquisicions i que corregeixen punts de vista de Marc Bloch! Amb tot, no contradiuen fonamentalment l'eix del seu pensament, és a dir, la seva visió del sistema senyorial; són sobretot matisos o complements.

Tot és ben diferent pel que fa a la noció de «revolució feudal», la introducció de la qual sens dubte ha representat l'avenç més remarcable després de l'obra de Marc Bloch. És deguda a Georges Duby, que va ser el primer que va posar a la llum la ruptura política dels voltants de l'any mil, a partir del seu observatori del Màconnais: disgregació de les institucions públiques, acaparament del *ban* per part dels castellans.⁷ Després, en la perspectiva oberta per G. Duby, una sèrie de treballs han donat cos a la mutació feudal, especialment els de P. Bonnassie sobre Catalunya i de P. Toubert sobre el Laci; tant l'un com l'altre assenyalen la generalitat de la mutació i el seu caràcter brusca.

Entre aquesta línia de recerca i la de Marc Bloch hi ha incontestablement problemes. D'una banda, la idea d'una mutació brusca; de l'altra, la visió constant d'un canvi social progressiu, lent, plurisecular. Continuïtat o ruptura? Evolució o revolució? Aquest gènere de qüestions no és certament nou, però mereix que hom s'hi pari un instant per mirar què pot haver-hi d'exclusiu o de complementari en aquestes aproximacions. D'aquí les dues observacions següents:

1) Tal com ha estat formulada per G. Duby, la noció de revolució feudal condueix o pot conduir a una revisió bastant radical del «sistema senyorial» de Marc Bloch. G. Duby, d'altra banda, mai no ho ha dissimulat. El 1978, a *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, tot retent homenatge al gran historiador, no dubtava a afegir que «la major part d'allò que ell suggeria fa quaranta anys ha de ser rectificat... Estudis recents obliguen a reflexionar sobre la significació profunda d'una mutació que afecta el conjunt de l'espai abans cobert pel domini carolingi».

La «revolució feudal» de G. Duby, si fos necessari caracteritzar-la en una paraula, és essencialment d'ordre polític. Al començament, hi ha el retorn cap a

6. *Ibid.*, p. 107.

7. Georges DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise* (París 1953).

l'interior d'un sistema militar abans orientat vers la conquesta, després vers la defensa contra els invasors. D'ara endavant els guerrers prenen dels pagesos, lliures o no, allò que no poden obtenir a les ràtzies exteriors. Es crea d'aquesta manera un nou quadre d'explotació, també essencialment polític. «Allò que es revela l'endemà de l'any mil... és una nova forma del mode de producció, com diuen alguns. És millor de no dir-ne feudal —el feu no hi té res a veure—, però sí senyorial. Se circumscriu, en efecte, sobre la senyoria, la *potestas*, el dret d'acaparar en una àrea d'ocupació militar, no sobre la xarxa d'obligacions de tinents o d'esclaus d'un gran domini. M'equivoco si parlo de revolució?»⁸

Lògicament, G. Duby va construir tot seguit, a partir d'aquestes premisses polítiques, un model de la dinàmica del feudalisme. L'avidesa de les gents de guerra determina la intensificació del treball rural, l'explotació de les terres verges, el perfeccionament de les tècniques agrícoles. Així s'obre a poc a poc una distància entre les anàlisis de Georges Duby i les de Marc Bloch. Mentre que l'impuls del creixement medieval partia, per a l'un, del sistema de la tinença hereditària, per a l'altre procedia del sistema d'extorsió imposat pels guerrers a partir dels castells. Dues visions difícilment compatibles a primer cop d'ull, ja que desemboquen en dues lògiques diferents d'evolució global del sistema feudal.

No portem, però, massa lluny l'oposició entre Duby i Marc Bloch. El rerefons social no és evidentment absent de l'anàlisi de Georges Duby. ¿No és ell, en definitiva, qui va assenyalar amb més força la base esclavista de l'edifici carolingi? Per a ell, com per a Marc Bloch, hi ha el pas d'un sistema basat en l'esclavitud a un altre sistema social, transició que constitueix el fenomen central de la història medieval. Resta a dir que, per a Georges Duby —a diferència de Marc Bloch—, el procés és més polític que social. D'altra banda, en la lectura dels seus treballs més recents hom té la impressió que la qüestió de l'esclavitud era resolta almenys des del segle IX, que es tractava d'una supervivència, fins i tot d'una illusió òptica imputable al conservadorisme dels clergues, a l'arcaisme de llur vocabulari, i no pas d'una qüestió social ben viva fins als voltants de l'any mil. Tot això contribueix a reforçar una visió exclusivament política de la revolució feudal, accentuada encara pel lloc, quasi exclusiu, atorgat al *ban* en l'organització senyorial.

De manera que si el tall no és tan radical com es podria pensar entre les anàlisis dels dos grans medievalistes, la divergència resta profunda.

2) Segona observació: entre la visió de Marc Bloch i la hipòtesi de la revolució feudal hom acaba d'establir una sòlida passarella susceptible de portar cap a una síntesi fructuosa. Es tracta d'un article recent de Pierre Bonnassie, escrit precisament en homenatge a Marc Bloch.⁹ Per primera vegada, després de Marc Bloch, la qüestió de l'esclavatge de l'alta edat mitjana ha estat represa en tota la seva amplitud, i sobretot ha estat posada en termes que no són exclusivament jurídics, sinó que integren les relacions de producció. La tesi central és la següent: la societat de l'alta edat mitjana restà profundament esclavista fins

8. Georges DUBY, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme* (Paris 1978).

9. Pierre BONNASSIE, *Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)*, «Cahiers de Civilisation Médiévale», xxviiie année, núm. 4 (octubre-desembre de 1985).

als voltants de l'any mil, fins i tot encara que el nombre d'esclaus disminuís i llur condició es transformés. Per aquest camí la ruptura de l'any mil pren la seva dimensió plena de ruptura social, ideològica i mental, tant com política. Veritable revolució, certament, en el sentit que ho entenia G. Duby, però també resultat d'un procés llarg que preparà aquest desenllaç i que pel joc dels factors tècnics, econòmics i socials, assenyalats per Marc Bloch, portà a la substitució de l'esclau pel tinent.

En suport d'aquesta tesi jo evocaria el resultat d'investigacions personals en curs, sobre el Mâconnais, subratllant els tres punts següents:

1) Aquí, també, l'esclavitud, malgrat retrocessos, continua essent una peça mestra del sistema social, en un conjunt on l'alou és dominant, les institucions públiques resten operatives i emergeixen alguns poderosos locals originaris dels propis terrers. Fins i tot es dona el cas que petits aloers posen en conreu l'única explotació amb l'ajut d'una família d'esclaus. Però és sobretot en els patrimonis dels poderosos (és a dir, propietaris de 4 o 5 explotacions) on els trobem, ja sigui en qualitat de prebendats o en qualitat de conreadors directes, però en qualsevol cas sense definició de càrregues i sense drets reconeguts sobre la terra mateixa. Per tant, no es tracta encara de tinents pròpiament dits, sinó d'homes la força de treball dels quals resta totalment a la disposició dels amos. Aquest sector de producció esclavista coexisteix amb un sector més important de petita producció pagesa, representada sobretot per aloers i secundàriament per tinents. En altres termes, dir que l'esclavatge era encara una peça fonamental d'aquest sistema té una significació més social que econòmica. El treball de l'esclau no era el fonament principal de la producció (¿ho ha estat, però, alguna vegada en algun lloc i en algun temps?), però era l'instrument de l'hegemonia del grup social dominant.

2) Segona observació: l'esclavatge ha estat una de les grans qüestions socials del segle x. No únicament perquè, aquí com arreu, la coexistència dels esclaus amb els pagesos lliures, en els mateixos camps i en els mateixos santuaris, convertia en anacrònic l'estatut jurídic de l'esclau, sinó perquè els monjos cluniacencs van jugar la carta de la seva emancipació. Ser *servus* de Sant Pere (és a dir de l'abadia de Cluny) significava ser apartat de la servitud, d'aquest vincle infamant que lligava a una persona privada; significava també accedir a la possessió d'una terra; significava, en definitiva, deixar de ser esclau.

3) Remarquem, finalment, que el paisatge rural es va modificar lentament al voltant de l'any mil (entre el 950 i el 1015). La mutació política (retrocés de les estructures carolíngies), tan justament ressaltada per Georges Duby, i la mutació social es van produir d'una manera simultània i encavallades. S'inscriuen totes dues en un context d'enfrontaments múltiples i en un clima de forta exaltació religiosa. Forces del passat, dirigides pel comte i el bisbe, i forces del futur, dirigides per l'abadia, s'oposen. Les donacions de *servi* es multipliquen, mentre que els poderosos estableixen o legitimen els «costums» sobre els pagesos dels voltants. Els grans aloers canvien també llur paper d'amos pel de caps de vilatge i entren en la fidelitat de l'abadia. La percepció d'un canvi és llavors immediata per als contemporanis: el poble pagès adquireix bruscament la seva identitat. *Villani, cultores, aratores*, etc., són els termes nous (a partir de 1015-20) que sancionen aquesta identitat. La ideologia dels tres ordres, siguin quines

vulguin les arrels anteriors, sorgeix de tots costats, en el cor mateix de la mutació. Llavors hom es pot preguntar si el famós poema d'Adalberó de Laon no és una construcció ideològica, prematurament elaborada no tan sols per tal de defensar un ordre polític amenaçat, sinó també un ordre social basat sobre l'esclavitud. Sigui quina vulgui la resposta, és el conjunt d'aquestes mutacions allò que porta a eliminar l'esclavatge i a generalitzar el sistema de tinença.

Cal evitar, naturalment, qualsevol generalització prematura. Però, si aquests punts de vista es demostressin encertats, reduirien l'oposició entre la visió evolucionista de Marc Bloch i la ruptura proposada per Georges Duby. Aquesta perllonga, completa l'altra, sense modificar-la en profunditat. Els fonaments establerts pel gran medievalista resten sòlidament assentats.

*
* *

He volgut assenyalar com, després de mig segle, el pensament de Marc Bloch resta de gran actualitat; i també subratllar que la força de l'historiador s'explica d'entrada per les seves exigències conceptuals, per la seva perspectiva totalitzant que situa al cor de l'elaboració històrica la noció del sistema social. Aquesta lliçó, és vàlida avui? No ho és en virtut d'un dogma, afirmat o tàcit; ho és simplement en virtut del caràcter operatiu d'aquest concepte quan és emprat amb les precaucions necessàries.

Traducció de Mercè Aventín Puig
Universitat de Barcelona